

मौद्रिक व्यवस्थापन तथा वित्तीय स्थायित्वमा गैर-बैंकिङ क्षेत्रको भूमिका र प्रभाव

✍ हेमन्तराज जोशी*

लेखसार

गैर-बैंक वित्तीय क्षेत्र आर्थिक वृद्धि र वित्तीय स्थायित्वका लागि महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपालमा यस क्षेत्रको कुल वित्तीय सम्पत्तिमा करिब २२ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ, जुन मुख्यतया कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषजस्ता संस्थाहरूद्वारा व्यवस्थित छ। तर, यी प्रमुख कोषहरू एकीकृत नियामकीय संरचनाभित्र छैनन् भने सहकारी संस्थाहरू समेत खुकुलो नियमनमा छन्। यो लेखले नेपालका प्रमुख गैर-बैंक वित्तीय संस्थाहरू विशेषगरी विभिन्न सरकारी कोषहरूको वर्तमान अवस्था, वित्तीय स्वास्थ्य र नियामकीय चुनौतिसँगै समग्र मौद्रिक व्यवस्थापनसँगको अन्तरसम्बन्धलाई देखाउने प्रयास गरेको छ। तीन प्रमुख कोषहरूले करिब साढे १० खर्बबराबरको सम्पत्ति/दायित्व तथा १० खर्बबराबरको स्रोत परिचालन गरे पनि समष्टिगत मौद्रिक सूचकहरूमा यसको योजना/प्रभाव, कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन, लगानी नीतिको अस्पष्टता र समन्वयको अभावका कारण चुनौती देखिएको छ। छुट्टै नियामक निकायको अभावले तथ्याङ्कमा विसङ्गति ल्याउने, मौद्रिक व्यवस्थापनमा बाधा पुर्याउने मात्र नभई पछिल्लो समय सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा समेत जोखिम उत्पन्न गराएको देखिन्छ। दीर्घकालीन वित्तीय स्थायित्व सुनिश्चित गर्न तथ्याङ्कको एकीकृत विश्लेषण, विशिष्टीकृत नियामक संयन्त्र विकास, कार्यक्षेत्र एकीकरण, लगानी रणनीतिमा विविधीकरण र डिजिटल पूर्वाधारसहितको एकीकृत सुधार योजना आवश्यक छ।

पृष्ठभूमि

सुदृढ गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्र स्वस्थ र प्रभावकारी वित्तीय प्रणालीको अभिन्न हिस्सा हो, जसले अर्थतन्त्रको वृद्धि र समृद्धिमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँछ। यस क्षेत्रले छरिएका आर्थिक इकाइहरूलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रसँग आबद्ध गर्ने भएकाले स्वाभाविक रूपमा अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव देखिन्छ। मौद्रिक क्षेत्रमा गैर-बैंकिङ वित्तीय मध्यस्थताले ल्याएको अर्को सकारात्मक प्रभाव भनेको निक्षेप संरचनाको परिवर्तन हो। जसबाट कर्जा प्रवाहका लागि थप स्रोत उपलब्धसमेत भएका छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले समेट्न नसकेका नागरिकलाई वित्तीय सेवा प्रदान गरी व्यावसायिक बैंकहरूको भूमिकालाई पूरक बनाउने मात्र नभई बजार प्रतिस्पर्धा वृद्धि गरी कार्यसम्पादन दक्षता सुधार गर्ने भूमिकामा पनि यो क्षेत्र छ। यस्तो अवस्थामा पर्याप्त अनुगमन र नियमनको अभावका कारण गैर-बैंक वित्तीय मध्यस्थताले वित्तीय स्थायित्वमा चुनौती पनि ल्याउन सक्छ। व्याजदरमा सम्भावित दबाव, कर्जा नियन्त्रणको प्रभावकारितामा कमी

तथा अन्तरिम नीति लक्ष्यका रूपमा मौद्रिक समष्टिहरूको विश्वसनीयतामा गिरावट आउन सक्छ। त्यस्तै, गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्रको उच्च जोखिमयुक्त लगानी, बढ्दो कर्जा-निक्षेप अनुपात तथा निष्क्रिय सम्पत्तिको उच्च स्तरले वित्तीय प्रणालीमा अस्थिरता बढाउन सक्छ। जसकारण मौद्रिक व्यवस्थापन र मुलुकको समग्र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नका लागि गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्रलाई प्रभावकारी नियमन र सुपरीवेक्षण आवश्यक छ।

विश्व अर्थतन्त्रमा बैंकिङ क्षेत्र जतिकै महत्वपूर्ण मानिने अर्को क्षेत्र हो, गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्र। बैंकहरू बाहेक वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूलाई समष्टिमा 'गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्र' भनिन्छ। यसअन्तर्गत बीमा कम्पनी, पेन्सन कोष, म्युचुअल फण्ड, माइक्रोफाइनेन्स संस्था, लिजिड कम्पनी, फाइनेन्स कम्पनी, हेज फण्ड, प्राइभेट इक्विटी फण्ड, क्रेडिट युनियन तथा विभिन्न प्रकारका लगानी संस्थाहरू पर्दछन्। पछिल्ला दशकहरूमा विश्व अर्थतन्त्रको आकार विस्तार हुँदै जाँदा र वित्तीय बजार विविधीकृत हुँदै जाँदा गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्रको

* उप-सम्पादक, राष्ट्रिय समाचार समिति

भूमिका उल्लेखनीय रूपमा बढ्दै गएको छ। सन् २०२४ मा बैंकिङ क्षेत्रभन्दा गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्रको निक्षेपको वृद्धिदर दोब्बर अर्थात् ८.४ प्रतिशतले विस्तार भएको छ र विश्वका कुल वित्तीय सम्पत्ति/दायित्वको ५१ प्रतिशत (करिब २५७ ट्रिलियन अमेरिकी डलर) ओगटेको छ (Global Monitoring Report on Nonbank Financial Intermediation, 2025)। यो प्रतिवेदनअनुसार विकसित देशमा व्याजदर घट्दा गैर-बैंकिङ संस्थाहरूको ऋण लिने दर बैंकको भन्दा उच्च छ। बैंक र गैर-बैंकिङ संस्थाबीच निक्षेप, ऋण र प्रतिभूति धारण (security holding) जस्ता कुरामा अन्तरसम्बन्ध कायम हुने भएकाले मौद्रिक क्षेत्रमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। जसमा गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूले बैंकमा राख्ने निक्षेप तथा स्रोत सम्बन्ध, बैंकबाट ती संस्थामा प्रवाहित कर्जा तथा अन्य ऋण जोखिम र त्यस्ता कोष तथा लगानी संस्थाहरूले विभिन्न बैंकबाट जारी सेक्युरिटीको खरिदलगायतका मौद्रिक अन्तरसम्बन्ध पर्दछन्। The South East Asian Central Banks (SEACEN) देशहरूमा पनि गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्र उल्लेखनीय रूपमा विकास भएको छ र यसले ती देशहरूको वित्तीय प्रणालीलाई फराकिलो तथा गहिरो बनाउन सहयोग पुर्याउँदै आएको छ (Shrestha, 2007)। यद्यपि, SEACEN क्षेत्रभित्र गैर-बैंक वित्तीय मध्यस्थताको स्तर र दायरा सम्बन्धित देशको वित्तीय प्रणालीको विकासस्तर अनुसार फरक-फरक देखिन्छ। कोरिया, ताइवान, सिङ्गापुर, मलेसिया, थाइल्याण्ड र फिलिपिन्स जस्ता विकसित वित्तीय प्रणाली भएका देशहरूमा गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाहरू परिपक्व अवस्थामा पुगेका छन् भने श्रीलङ्का र नेपाल जस्ता तुलनात्मक रूपमा कम विकसित वित्तीय प्रणाली भएका देशहरूमा अबै विकासको चरणमा छन्। सन् १९८७ को एसियाली वित्तीय सङ्कटपछिका दशकमा इन्डोनेसिया, कोरिया, मलेसिया, फिलिपिन्स, सिङ्गापुर, ताइवान र थाइल्याण्डलगायतका देशमा गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाको सङ्ख्यामा उल्लेख्य रूपमा कमी आएको छ। तर श्रीलङ्का र नेपालमा भने यस्ता संस्था निरन्तर वृद्धि भइरहेका छ (Shrestha, 2007)।

नेपालमा गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्था

नेपालका गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाहरू एकीकृत नियामकीय सञ्जालमा आवद्ध छन्। केही संस्थाहरू आफ्नो छुट्टै

ऐनबाट सञ्चालित छन् र त्यस्ता संस्थाका लागि नियामकीय प्रबन्ध छैन। विदेशी विनियम कारोबार गर्न इजाजत पाएका संस्थाहरू, हायर पर्चेज कारोबार गर्ने कम्पनीहरू, हाइड्रोइलेक्ट्रिसिटी इन्भेष्टमेन्ट एन्ड डेभलपमेन्ट कम्पनी लिमिटेड र राष्ट्रिय सहकारी बैंक लिमिटेडको निरीक्षण, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमनलगायतका सुपरीवेक्षकीय कार्यहरू सम्पादन गर्ने कायदेशिसहित २०७८ फागुन १ देखि नेपाल राष्ट्र बैंकमा 'गैर-बैंक वित्तीय संस्था सुपरिवेक्षण विभाग' स्थापना गरिएको छ। त्यस्तै, 'नेपाल राष्ट्र बैंक, गैर-बैंक वित्तीय संस्था निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विनियमावली, २०८१' समेत जारी भएको छ। बीमा कम्पनीको नियामकका रूपमा नेपाल बीमा प्राधिकरण र मर्चेन्ट बैंक, म्युचुअल फन्ड म्यानेजर, धितोपत्र दलालजस्ता पुँजीबजार क्षेत्रको नियामकका रूपमा नेपाल धितोपत्र बोर्डले काम गरिरहेका छन्। तर कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषको नियामक संस्था हालसम्म छैन भने बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन पनि एकीकृत र प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

नेपाल राष्ट्र बैंकको 'वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन २०२३/२४' अनुसार नेपालको वित्तीय प्रणालीको कुल सम्पत्ति/दायित्वमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हिस्सा ७८.२६ र गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाको हिस्सा २१.७४ प्रतिशत रहेको छ। जसमध्ये, कर्मचारी सञ्चय कोषको मात्रै ५.१५ प्रतिशत छ। त्यस्तै, नागरिक लगानी कोष २.७७ र सामाजिक सुरक्षा सुरक्षा कोषको ०.८८ र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको ३.४४ प्रतिशत हिस्सा छ, जुन नियामकीय दायरा बाहिर छ। अन्य गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थामा राष्ट्रिय सहकारी बैंकको ०.५८, बीमा कम्पनीको ८.४३ र पुनर्बीमा कम्पनीको ०.४८ प्रतिशत रहेको छ (Financial Stability Report, Fiscal year 2023/2024, 2025)। नेपालमा करिब १३ हजार बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू रहेको अनुमान छ। यी संस्थाहरू सहकारी विभागमा दर्ता भएका छन् र आफ्नो कार्यक्षेत्रको आधारमा केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारको नियमन र निगरानीअन्तर्गत पर्दछन्। यी सहकारीले मुख्यतः आफ्ना सदस्यहरूबाट निक्षेप सङ्कलन गर्ने र विभिन्न प्रयोजनका लागि सदस्यहरूलाई ऋण प्रवाह गर्ने काम गर्छन् भने महत्वपूर्ण वित्तीय स्रोतका रूपमा राष्ट्रिय सहकारी बैंक र लघुवित्त संस्थाबाट लिइने ऋण

उपयोग गर्दै आएका छन्। त्यस्तै, कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषजस्ता प्रमुख गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाले सरकारी, निजी तथा स्वरोजगार मा संलग्न व्यक्तिहरूको सञ्चय कोष, निवृत्तिभरण र अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषहरूको व्यवस्थापन गरी दीर्घकालीन पुँजी परिचालन गर्दै आएका छन्। यस्तो रकम पूर्वाधार परियोजना, पुँजी बजार र योगदानकर्ताहरूको हितमा लगानी गरिन्छ। देशको वित्तीय प्रणाली क्रमशः विकास हुँदै जाँदा यी संस्थाहरू दीर्घकालीन बचत परिचालन तथा ऋण प्रवाहका प्रभावकारी माध्यमका रूपमा भन् सशक्त बन्दै गएका छन्।

नेपालमा वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी तथ्याङ्कहरूमा अबै पनि उल्लेखनीय सुधार हुन सकेको छैन। हाल मौद्रिक तथा वित्तीय तथ्याङ्कले केन्द्रीय बैंक र निक्षेप स्वीकार गर्ने अन्य संस्थाहरू जस्तै: वाणिज्य बैंक, विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूलाई समेटेको छ। तर कुल वित्तीय प्रणालीको करिब २२ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने अन्य वित्तीय संस्थाहरू भने हालसम्म यी तथ्याङ्कमा पूर्ण रूपमा समावेश गरिएका छैनन्। (Nepal Technical Assistance Report – Financial Sector Stability Review, October 2023) यी संस्थाहरूको प्रभाव दिन-प्रतिदिन बढ्दै गएको र वित्तीय प्रणालीमा भूमिका महत्त्वपूर्ण बन्दै गएको सन्दर्भमा तिनका वित्तीय विवरणहरूको समेत विश्लेषण गरिनु आवश्यक रहेको सुझाव अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले दिएको छ। नेपालका मौद्रिक सूचक तथा वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी तथ्याङ्कलाई थप विश्वसनीय बनाउनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्य गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्था तथा तिनका नियामकबीच सहकार्य अपरिहार्य छ। सामान्यतः बैंक तथा वित्तीय संस्था र गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाको सुपरिवेक्षणका लागि तीन प्रकारका अवधारणा प्रचलनमा छन्। जसमा तीन खम्बे (थ्री पिलर/सेक्टरल), दुई खम्बे (टु पिलर/ट्वीन पिक) अवधारणामा र एकीकृत अवधारणा पर्दछन्। तीन खम्बे अवधारणामा बैंकिङ, बीमा र धितोपत्र बजारका फरक-फरक निमायक हुन्छन् (World Bank, 2016)। नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषका लागि पनि अलग्गै नियामकीय संयन्त्र बनाएर मौद्रिक व्यवस्थापन गरिनुपर्ने बहस विगतदेखि नै चलिरहेको छ।

नियामकीय आवश्यकता

वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (आ.व. २०८२/८३-२०८६/८७) मा गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाको स्थापना, सञ्चालन र नियमनका लागि विशिष्टीकृत नियामक संयन्त्रको विकास गर्ने उल्लेख छ। यस्ता संस्थाको नियमन र अनुगमनका लागि संस्थागत संयन्त्रको विकास अति आवश्यक भइसकेको रणनीतिमा उल्लेख छ। त्यस्तै, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/८२-२०८५/८६) ले यी कोषलाई सूचक संस्थाका रूपमा इङ्कित गरेको छ। सन् २०२३ सेप्टेम्बरमा 'एसिया प्यासिफिक ग्रुप अन मनी लाउन्डरिङ (एपीजी)' ले नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी 'पारस्परिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन' सार्वजनिक गर्दै नेपालमा गैर-बैंकिङ क्षेत्रमा पनि सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम बढिरहेको उल्लेख छ। एपीजीले यो प्रतिवेदनमार्फत फाइनान्सियल एक्सन टास्कफोर्स (एफएटीएफ) का ४० वटा सुधारका विषयमाथि नेपालको अवस्थाको समीक्षा गर्दै गैर-वित्तीय क्षेत्र नियमनको दायरामा आउन नसक्दा यो क्षेत्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको बढी जोखिम देखिएको उल्लेख गरेको छ। 'वित्तीय जानकारी इकाइ'ले नेपाल राष्ट्र बैंकभित्र रहेर राम्रो साधन स्रोत परिचालन, सञ्चालनगत स्वायत्तता, नीतिगत तथा प्रक्रियागत सहजताका साथ काम गरिरहेको भए पनि गैर-वित्तीय पेसा/व्यवसाय (नन् फाइनान्सियल बिजनेस एन्ड प्रोफेसनस) संस्थाबारे निकै कम मात्र जानकारी लिइरहेको उल्लेख गरेको छ (Mutual Evaluation of Nepal, 2024 June)।

वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नका लागि यी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन हटाउने र लगानीमा विविधता कायम गर्ने सरकारी नीति छ। यस्ता कोषले सरकारी सुरक्षणपत्र, बैंकिङ मुद्दतीमा अल्पकालीन रूपमा लगानी गर्ने गरेका छन्। अल्पकालीन रूपमा बैंकमा मुद्दती निक्षेपमा लगानी गर्दा अधिक तरलतामा ब्याज घट्ने र तरलता अभावमा ब्याज बढ्न सक्ने भएकाले केही उतारचढाव आउनु स्वभाविक हो। यी संस्थाको दायित्व दीर्घकालीन भएकाले अल्पकालीन भन्दा दीर्घकालीन साधनमा लगानी गर्दा उपयुक्त हुन्छ (दाहाल, २०८१)। त्यस्तै, यी कोषको कामको प्रकृति, कार्यक्षेत्र, दायरामा दोहोरोपन छ। यसले योगदानकर्तामा अन्यौलता सिर्जना भएको छ र अलमलमा

परेको छ। यस अवस्थाले सुरक्षा कोषको रूपमा काम गर्ने संस्थाहरूलाई पनि भोलिका दिनमा बचत बढाउने र लगानी वृद्धि गर्ने समेतका कार्य विस्तारका विषयमा चुनौती थपिएको छ। त्यसैले यस्ता सम्भावित चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न वैकल्पिक उपायको खोजी हुनुपर्छ, सरकारले यसमा अग्रसरता लिनुपर्छ। बैंकहरूलाई मर्ज गरेजस्तै कोषहरूलाई पनि मर्ज गर्नुपर्ने हो कि? (नागरिक लगानी कोष स्मारिका, २०८१)।

अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेटले सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्ने र दोहोरोपन हटाउने लक्ष्य लिएको भए पनि नीतिगत अस्पष्टताका कारण सो योजनाको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। उक्त आर्थिक वर्षको बजेट वक्तव्यको बुँदा नम्बर २८७ मा 'सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालनका लागि दिगो स्रोत व्यवस्थापनको नीति लिइने, हाल सञ्चालित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई एकत्रित गरी दोहोरोपन हटाइने र लक्षित वर्गमा केन्द्रित गरी थप प्रभावकारी बनाउँदै लगिने' उल्लेख छ। तर, सामाजिक सुरक्षाका योजना कार्यान्वयन गरिरहेका कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषको कार्यक्षेत्र उस्तैउस्तै देखिन्छ भने यी निकायले उपलब्ध गराइरहेका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम पनि समान प्रकृतिका छन्। एउटै प्रकृतिको काम तीन वटा संस्थाबाट भइरहेको अहिलेको सन्दर्भमा कानुनी रूपमै कार्यक्षेत्र थप स्पष्ट पारेर जानुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। एउटै प्रकृतिको सेवा फरकफरक संस्थाबाट दिनुभन्दा एउटै संस्थाबाट दिँदा दोहोरोपन नहुने, छरिएर नरहने र सेवाको लागत पनि घट्छ। सरकारी र सार्वजनिक निकायका कर्मचारीले पाउने सबै खालका

सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम एउटै निकायबाट अघि बढाउन सकिन्छ। योगदानमा आधारित र गैरयोगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षालाई फरकफरक तरिकाले सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यसका लागि कोषको दायरा स्पष्ट गरिनुपर्छ (धिताल, २०८१)। त्यस्तै, गत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेटको बुँदा नम्बर १४० मा एकीकृत सामाजिक सुरक्षाको अवधारणाअनुरूप सामाजिक सुरक्षा कोष र स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमबीच अन्तरआबद्धता कायम गरी कोषमा आवद्ध योगदानकर्ताको स्वास्थ्य बीमा सामाजिक सुरक्षा कोषमार्फत हुने व्यवस्था मिलाइने उल्लेख छ। चालु आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेटको बुँदा नम्बर ३३० ले कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषले प्राइभेट इक्विटी र भेञ्चर्स क्यापिटलमा लगानी गर्न सक्ने उल्लेख गरेको छ। आर्थिक ऐन, २०८२ को दफा २३ बाट साविकमा आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृति प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेका अवकाश कोषहरू २०८३ साल असार मसान्तभित्र कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, निवृत्तभरण कोषद्वारा सञ्चालित अवकाश कोषमा अनिवार्य रूपमा आवद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था भएको छ। यस व्यवस्थाले गर्दा यस्ता संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र तथा जिम्मेवारी थप विस्तार हुने देखिएको छ। यसरी सरकारले हरेक जसो वार्षिक बजेटमा विभिन्न खालका प्रावधानहरू ल्याएर यस क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा सुधारको प्रयास गर्न खोजेको देखिन्छ। यद्यपि, एकीकृत नियामकीय प्रबन्धविना छरिएका सुधार योजनाको नतिजामा प्रश्न उठाउन सकिने पर्याप्त ठाउँहरू छन्।

कोषहरूको वित्तीय अवस्था (रकम रु.करोडमा)

विवरण	कर्मचारी सञ्चय कोष	नागरिक लगानी कोष	सामाजिक सुरक्षा कोष
सेयर कोष	-	६४८	-
योगदानकर्ता तथा अन्य कोष	५७,८८८	२६,६६४	८,५७४
जगेडा कोष तथा बचत	३,८५३	१,८६२	१,४३२
दायित्व तथा व्यवस्था	५६८	३६	१८
कुल स्रोत	६२,३२१	२८,७१८	११,८३८
कुल लगानी	५८,८२७	२८,८५४	११,७५४

स्रोत: वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (आ.व. २०८२/८३-२०८६/८७)

१. कर्मचारी सञ्चय कोष

कर्मचारी सञ्चय कोषले वि.सं. २०१५ देखि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका कर्मचारीको लागि सञ्चय कोष योजना र वि.सं. २०७६ देखि सरकारी कर्मचारीको लागि योगदानमूलक निवृत्तभरण योजना सञ्चालन गर्दै आएको छ। २०८२ असार मसान्तसम्ममा सञ्चय कोष योजनातर्फका सञ्चयकर्ताको सङ्ख्या करिब ५ लाख ७८ हजार र निवृत्तभरण योजनातर्फका योगदानकर्ताको सङ्ख्या करिब ८५ हजार ७०० रहेको छ। कोषमा वि.सं. २०८२ को असारसम्म सञ्चय कोष योजना, निवृत्तभरण योजना र जगेडा कोष तथा दायित्व व्यवस्थातर्फ समेत कुल रु.६ खर्ब २३ अर्ब २१ करोड सम्पत्ति/दायित्व रहेको छ भने करिब रु.५ खर्ब ८८ अर्ब २७ करोड रकम विभिन्न क्षेत्रमा परिचालन गरिएको छ। कोषमा २७ हजार ६०० कार्यालयका ५ लाख ८२ हजार योगदानकर्ता छन्। त्यस्तै, निवृत्तभरण कोषमा तीन हजार २०० कार्यालयका ६३ हजार ३०० योगदानकर्ता छन्। कोषको कर्जा, लगानी तथा असुली नीति, २०७७ कार्यान्वयनपछि अन्य वित्तीय संस्थासँगको सहकार्यमा माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत् आयोजना विद्युत् उत्पादन कम्पनी लिमिटेड, हाइड्रोइलेक्ट्रीसीटी इन्भेष्टमेन्ट एण्ड डेभलपमेन्ट कम्पनी लिमिटेड, नेपाल वायुसेवा निगमलगायतका ठूला परियोजनामा लगानी भएको छ।

२. नागरिक लगानी कोष

नागरिक लगानी कोषले मुख्यतः बचत कार्यक्रम, लगानी व्यवस्थापन, पुँजी बजार सेवा र सेवानिवृत्त कोष तथा सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। यो कोषले प्राथमिकता रहेका परियोजना र क्षेत्रमा लगानी बढाउने, सेयर धितो कर्जा प्रदान गर्ने, सहवित्तीयकरणमा सहभागी हुने, विशिष्टीकृत लगानी कोषमा लगानी गर्ने, प्राइभेट इक्विटी फण्डमा लगानी गर्ने जस्ता लगानीका विविध क्षेत्र र दायरामा काम गरिरहेको छ। त्यस्तै, नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७ को व्यवस्थाअनुसार योगदानमा आधारित पेन्सन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने, पूर्वाधार विकासका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारी मोडेलमा लगानी गर्न सक्ने कार्यक्षेत्र छ। यो कोषमा कर्मचारी बचत वृद्धि, अवकाश कोष, लगानीकर्ता अवकाश कोष योजना, निवृत्तिभरण

उपदान कोष योजना, नागरिक एकाङ्क योजना, नागरिक पेन्सन योजनामार्फत २०८२ असार मसान्तसम्म ७ लाख ६१ हजारभन्दा बढी सञ्चयकर्ता सहभागी छन्। कोषले धितोपत्र बजारमा सहायक कम्पनीको रूपमा समेत कार्य गर्न नागरिक स्टक डिलर कम्पनी लिमिटेडको स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को असार मसान्तसम्म कोषले सेयर पुँजीमा करिब रु.६ अर्ब ४८ करोड, विभिन्न अवकाश, पेन्सन तथा बीमा कोष योजनातर्फ करिब रु.२ खर्ब ६६ अर्ब ६४ करोड, जगेडा कोषमा रु.१८ अर्ब ६२ करोड तथा अन्य दायित्व व्यवस्थातर्फ रु.३६ करोड गरी कुल रु.२ खर्ब ८७ अर्ब १५ करोड वित्तीय स्रोत सङ्कलन रहेको छ। त्यस्तै, कोषले आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्ममा विभिन्न क्षेत्रमा रु.२ खर्ब ८८ अर्ब ५४ करोड लगानी परिचालन गरेको छ।

३. सामाजिक सुरक्षा कोष

सामाजिक सुरक्षा कोष योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्न स्थापित संस्था हो। यस कोषमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को असार मसान्तसम्म करिब २३ लाख ८० हजार १८१ श्रमिकहरू आवद्ध भएका छन्। कोषले औषधि उपचार, दुर्घटना सुरक्षा, आश्रित परिवार सुरक्षा र वृद्धावस्था सुरक्षा गरी चार प्रकारका योजना सञ्चालनमा ल्याएको छ। २०८२ असार मसान्तसम्म कोषमा करिब रु.१२४ अर्ब योगदान रकम सङ्कलन भएको छ र उक्त सङ्कलनमध्ये रु.११८ अर्ब विभिन्न उपकरणमा लगानी गरिएको छ। यो अवधिसम्ममा वैदेशिक रोजगारीमा गएका १७ लाख ७६ हजार ७५३, अनौपचारिक क्षेत्रका ७२०, स्वरोजगार ४१८, र औपचारिक क्षेत्रका २० हजार ८७६ रोजगारदाता फर्म/कम्पनीका श्रमिक गरी २३ लाख ८० हजारभन्दा बढी आवद्ध छन्। योगदानमूलक सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रममा योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण, सामाजिक सुरक्षा कोषका सुरक्षा योजनाहरू, स्वास्थ्य बीमा, दुर्घटना बीमा, आश्रित परिवार सुरक्षा, सन्तति शैक्षिक वृत्ति, सुरक्षित मातृत्वलगायतका सुविधा कार्यान्वयनमा रहेको देखिन्छ।

अबको कार्यदिशा

गैर-बैंकिङ वित्तीय क्षेत्रहरू स्पष्ट नियामकीय ढाँचाभित्र नआएका कारण तिनका गतिविधि र तथ्याङ्कहरू व्यवस्थित

रूपमा सङ्कलन हुन नसक्दा यसले सूक्ष्म मौद्रिक व्यवस्थापन र वित्तीय स्थायित्वको मूल्याङ्कनमा चुनौती सिर्जना गर्न सक्छ। यस्तो अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाको पहिचान र नक्साङ्कन गर्ने, नियामकीय दायरा विस्तार गर्ने, विश्वसनीय तथ्याङ्क सङ्कलन र रिपोर्टिङ प्रणाली विकास गर्ने, अन्य नियामक निकायहरूसँग समन्वय बढाउने तथा सम्भावित प्रणालीगत जोखिमको निगरानी गर्ने जस्ता कदममार्फत यस क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउँदै समग्र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व सुनिश्चित गर्न सक्छ। गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना, सञ्चालन र नियमनका लागि विशिष्टीकृत नियामकीय संयन्त्र विकास गर्नु दीर्घकालीन वित्तीय स्थायित्वको आधार हो। नियामक निकायले वित्तीय जोखिम, बजार जोखिम, परिचालन जोखिम र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी जोखिमहरूको निरन्तर अनुगमन गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्नुपर्छ। लगानी विविधीकरणको नीति पनि नियामकीय सुदृढीकरणसँगै जोडिएको छ। कोषहरूलाई अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन वित्तीय उपकरणमा लगानी गर्न, विशिष्टीकृत लगानी कोष वा निजी इक्विटी फण्डजस्ता क्षेत्रमा प्रवेश गर्न अनुमति दिने हो भने त्यसको जोखिम मूल्याङ्कन र निगरानी अझ कडा हुनुपर्छ। नियामक संयन्त्रले लगानी नीतिको सीमा, पारदर्शिता, प्रतिफल मापन र जोखिम नियन्त्रणका स्पष्ट दिशानिर्देश तयार गर्नुपर्छ। अन्यथा उच्च प्रतिफलको नाममा अनावश्यक जोखिम लिएर यी कोषको वित्तीय स्वास्थ्य अस्थिर बन्न सक्छ।

यस्ता संस्थाको लगानी नीति पनि समयसापेक्ष परिमार्जन हुनुपर्छ। विभिन्न कोषहरूमा रहेको बचतलाई बजारको माग र आवश्यकता अनुसार अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन सबै प्रकारका वित्तीय उपकरणमा लगानी गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ। लगानीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थामा पुनरावलोकन गरी विशिष्टीकृत लगानी कोष, जस्तै 'स्पेसलाइज्ड इन्भेस्टमेन्ट फण्ड' र 'प्राइभेट इक्विटी फण्ड' जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। यसले प्रतिफल वृद्धि मात्र होइन, राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा सहभागी नागरिकको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्षेत्रमा लगानी विस्तार गर्नु पनि रणनीतिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ। आवास क्षेत्र, स्वास्थ्य पूर्वाधार र सामाजिक पूर्वाधार विकासमा कोषहरूको सहभागिता बढाई आवास

परियोजना विकास गर्न सकिन्छ। यसले सहभागीलाई प्रत्यक्ष लाभ पुऱ्याउनुका साथै अर्थतन्त्रमा दीर्घकालीन सकारात्मक प्रभाव पार्छ। पुँजी बजार विकासमा सघाउ पुग्ने गरी 'बन्दमूखी सामूहिक कोष' र 'एसेट म्यानेजमेन्ट सर्भिस' जस्ता उपकरणमार्फत लगानी विविधीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। ग्राहक संरक्षणतर्फ गैर-बैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूको नियमन र अनुगमनका लागि संस्थागत संयन्त्र विकास गर्नुपर्छ। सामाजिक सुरक्षामा सहभागीहरूको हित संरक्षणका लागि आचरणसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्नेछ। कार्यक्रममा गरिने सम्झौतामा कार्यक्रमको जानकारी, सम्भावित जोखिम, सुविधा दावी गर्ने प्रक्रिया र गुनासो सुनुवाइ प्रक्रिया सरल र स्पष्ट भाषामा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था अनिवार्य गरिनुपर्छ। साथै ग्राहक संरक्षणसम्बन्धी नियमन र प्रतिवेदन प्रणाली विकास गरी नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कनको अभ्यास स्थापित गर्नुपर्छ।

वित्तीय क्षेत्र सुदृढीकरण र वित्तीय स्थायित्वको दृष्टिले विद्यमान कोषहरूको कार्यक्षेत्र र अधिकार थप स्पष्ट गर्नुपर्छ। तिनको भूमिका र जिम्मेवारीमा दोहोरोपन नपर्ने गरी सम्बन्धित ऐनमा संशोधन तथा एकीकृत ऐन निर्माण आवश्यक छ। आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा कार्यक्रमहरू एकीकृत गरी स्रोतको प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सबै कोषहरूले एकीकृत सूचना प्रणाली प्रयोग गर्न सक्नेगरी आधुनिक 'डिजिटल प्लेटफर्म' विकास गरी बीमा, पेन्सन, ऋण लगानीलगायतका सबै सेवा एउटै पोर्टलबाट उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनुपर्छ। यसले सेवाग्राहीलाई सहजता दिनुका साथै प्रशासनिक खर्च घटाउन मद्दत पुऱ्याउँछ। संस्थागत सुशासन सुदृढीकरण पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। कोषहरूको समग्र जोखिम व्यवस्थापनका लागि वित्तीय जोखिम, परिचालन जोखिम, बजार जोखिम तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी जोखिमको पहिचान, मूल्याङ्कन र न्यूनीकरण समेटिएको समग्र जोखिम व्यवस्थापन ढाँचा तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। व्यवस्थापनको जवाफदेहिता र पारदर्शिताका लागि सुदृढ आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली विकास गरी कोषको वित्तीय अवस्था, लगानी, प्रशासनिक खर्च तथा अन्य महत्त्वपूर्ण जानकारी नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ। साथै स्वार्थको द्वन्द्वको पहिचान, रोकथाम र व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था अनिवार्य छ। उदाहरणका लागि महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आर्थिक

वर्ष २०८१/८२ मा नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरिरहेका विभिन्न सात वटा योजना तथा कार्यक्रमको रु.२ खर्ब ८८ अर्ब ८२ करोड ३८ लाखको सम्पत्ति तथा दायित्वको हिसाब कोषको वित्तीय अवस्थाको विवरणमा शीर्षकगत रूपमा समावेश नगरिएको र नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान विपरीत हिसाब राखिएको उल्लेख गरेको छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ५४ बमोजिम संस्थाले खुद मुनाफाको कम्तीमा एक प्रतिशत रकम संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वको व्यवस्था गर्नुपर्नेमा नागरिक लगानी कोषले त्यस्तो व्यवस्था नगरेको पनि महालेखा परीक्षकको कार्यालयले औल्याएको छ। यस्ता विषयमा तत्काल सुधारका प्रयास थालिनु आवश्यक छ।

नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा विस्तार हुँदै गए पनि यसको संरचना अझै दोहोरो र सीमित पहुँचमा आधारित छ। सर्वसाधारण नागरिक तथा राष्ट्रसेवक कर्मचारीको सामाजिक सुरक्षाको वित्तीय दायित्व दीर्घकालीन रूपमा व्यवस्थापन गर्न अब एकीकृत र दिगो प्रणाली निर्माण अनिवार्य भएको छ। प्रणालीगत एकीकरणको अभावले स्रोतको दोहोरो प्रयोग, नीतिगत अस्पष्टता र सेवाग्राहीमा अन्योल सिर्जना गरेको छ। सामाजिक सुरक्षाको एकीकृत प्रणाली निर्माणका लागि पहिलो चरणमा विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन आवश्यक छ। अध्ययनले वर्तमान कोषहरूको वित्तीय अवस्था, दायित्व, लाभग्राहीको संरचना, दीर्घकालीन दायित्व अनुमान तथा जोखिमको विश्लेषण गर्नुपर्छ। यसै आधारमा योगदानमा आधारित एकीकृत सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालनका लागि आवश्यक कानून तर्जुमा, संशोधन र एकीकरण गरिनुपर्छ। विद्यमान कानुनी व्यवस्थामा देखिएका अस्पष्टता र दोहोरोपन हटाई सबै योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजनालाई एउटै एकीकृत प्रणालीमार्फत कार्यान्वयन गर्ने संरचना निर्माण गर्नु समयको माग हो।

वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण सामाजिक सुरक्षाको मूल आधार हो। हाल सञ्चालनमा रहेका कोषहरूले सरकारी र औपचारिक क्षेत्रका सीमित कर्मचारीलाई समेटेका छन्। तर निजी, असङ्गठित क्षेत्र तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका ठूलो जनसङ्ख्या अझै बाहिर छ। त्यसैले विद्यमान कार्यक्रममा नसमेटिएका सरकारी, सार्वजनिक क्षेत्र, निजी तथा असङ्गठित क्षेत्रका श्रमिक, स्वरोजगार व्यक्ति र वैदेशिक रोजगारमा रहेका नागरिकलाई

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा समेट्न आवश्यक अध्ययन गरी उपयुक्त एकीकृत योजना सञ्चालन गर्नुपर्छ। विशेषगरी वैदेशिक रोजगारमा गएका श्रमिक र स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिहरूको योगदान नियमित गर्न भुक्तानी गेटवेहरूको पहुँच विस्तार, डिजिटल प्रणालीको सरलीकरण र मोबाइलमैत्री योगदान व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्नु आवश्यक छ। वित्तीय साक्षरता तथा ग्राहक संरक्षण सामाजिक सुरक्षाको प्रभावकारितासँग प्रत्यक्ष जोडिएको विषय हो। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको आवश्यकता, औचित्य, महत्त्व र नागरिकको कर्तव्यबारे वित्तीय साक्षरता तथा सचेतनासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ। विशेषगरी असङ्गठित क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय व्यवस्थापन तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भ सामग्री

- (2025). Global Monitoring Report on Nonbank Financial Intermediation. Financial Stability Board. Retrieved from <https://www.fsb.org/uploads/P161225.pdf>
- (October 2023). Nepal Technical Assistance Report – Financial Sector Stability Review. International Monetary Fund. Washington, D.C.: International Monetary Fund. Retrieved from <https://www.imf.org/-/media/files/publications/cr/2023/english/1nplea2023003.pdf>
- Asia/Pacific Group on Money Laundering. (2024, June). Mutual evaluation of Nepal. APG Secretariat. <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/fsrb-fur/Nepal-FUR-APG-June-2024.pdf.coredownload.inline.pdf>
- Shrestha, M. B. (2007). Role of Non-Bank Financial Intermediation: Challenges for Central Banks. Kuala Lumpur. Malaysia: The South East Asian Central Banks (SEACEN). Retrieved from <https://www.seacen.org/publications/RePEc/702001-100175-PDF.pdf>
- World Bank. (2016). Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/nonbank-financial-institution>: <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/nonbank-financial-institution>

org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background
/nonbank-financial-institution

दाहाल, भु. (२०८१), नागरिक लगानी कोषजस्ता
संस्थाले दीर्घकालीन लगानी गर्दा उपयुक्त हुन्छ.
नागरिक लगानी कोष स्मारिका. Retrieved from
[https://www.nlk.org.np/content/detail/kosh-](https://www.nlk.org.np/content/detail/kosh-souvenir-2081)
souvenir-2081

धिताल, जी., (२०८१), सञ्चय कोष, नागरिक लगानी
कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषको दायरा स्पष्ट
गर्नुपर्छ. (गोरखापत्र, Interviewer) Retrieved from
<https://gorkhapatraonline.com/news/123600>
नागरिक लगानी कोष स्मारिका, (२०८१), स्मारिका.
Retrieved from <https://www.nlk.org.np/content/detail/kosh-souvenir-2081>

• • •